

Юрій МИЦИК, доктор історичних наук, проф.

ОПИС УКРАЇНИ У ХРОНІЦІ ОЛЕКСАНДРА ГВАНЬЇНІ

В історії україно-польсько-італійських зв'язків козацької доби одне з найпочесніших місць належить видатному хроністу Олександрю Гваньїні. О. Гваньїні (Гвагнін) народився 1538 р. (за іншими даними — 1534 р.) у місті Верона в сім'ї італійського лицаря Амброджіо Гваньїні. 1561 р. він разом з батьком покинув через нестатки батьківщину і виїхав до Польщі. Там якраз точилася Лівонська війна (1558 — 1583) і здібності двох професійних вояків були саме на часі. За рекомендацією руського воєводи Миколая Сенявського Гваньїні стали на службу королеві Зигмунту-Августу і вже невдовзі бачимо Гваньїні-молодшого у ранзі ротмістра. За заслуги перед новою батьківщиною обом Гваньїні був даний *індігенат*, тобто вони були визнані шляхтичами Речі Посполитої з усіма належними цьому стану привілеями. Майбутній хроніст бере участь у Лівонській війні, зокрема у здобутті замку Таурус в Естонії (1561 р.), потім — Великих Лук і Полоцька (вже за часів короля Стефана Баторія). Протягом 18 років він був ротмістром прикордонного тоді Вітебська, про що пізніше згадував у своїй хроніці: «Там (у Вітебську — Ю. М.)... король польський постійно утримує чотирьох ротмістрів або капітанів пішого лицарства, серед котрих і я із своїм батьком, Амброджіо Гваньїні, був ротмістром протягом 18 років над 500 піхотин-

ців і 200 кіннотників». Пробував Гваньїні займатися підприємництвом і торгівлею, але без особливого успіху. На схилі віку він вийшов у відставку і осів у Кракові, де й помер 1614 р.

Перебуваючи понад 50 років у Речі Посполитій, Гваньїні багато бачив і чув такого, що було гідним пам'яті нащадків, читав різні праці, які стосувалися історії та географії світу, в т. ч. й України. Допитливий молодик зустрічався з багатьма високопоставленими особами, серед яких було чимало високоосвічених людей, наприклад князями Дорогостайськими, графами Мишковськими та ін. Звела доля Гваньїні і з одним із своїх підлеглих, майбутнім видатним польсько-литовським хроністом Мацеєм Стрийковським. Цей у 70-х рр. XVI ст. уже писав історичний твір, присвячений минулому Речі Посполитої, причому почесне місце у його творі належало й історії Русі-України. Гваньїні, який і сам уже подумував про написання історичного твору, взяв рукопис Стрийковського для ознайомлення і, як твердив той пізніше, багато чого списав, ще й видав під своїм прізвищем. Якщо це так, тоді це був перший свідомий плагіат в історії польської та литовської літератури! Однак сам рукопис Стрийковського не зберігся, а текст, який видав Гваньїні, надто розходиться з «Хронікою польською, литовською, жмудською і всієї Русі», що її видрукував Стрийковський під своїм прізвищем у Кенігсберзі 1582 р. Тому, не

відкидаючи цілком реальної можливості запозичення метким італійцем значних фрагментів хроніки Стрийковського, насамперед щодо історії Польщі і Литви, вважаємо, що він створив оригінальну пам'ятку історичної думки та літератури. Звичайно, слід мати на увазі, що в ті часи перенесення до своїх творів досить значних фрагментів праць попередників не вважалося гріхом, принаймні великим, тому певною мірою оригінальність всіх тогочасних хронік є відносною.

Найважливішим твором Гваньїні є латиномовна хроніка «Опис європейської Сарматії», видрукувана вперше у Кракові 1578 р., перевидана у Спірі (1581) та Франкфурті-на-Майні (1584). У 1583 р. у Венеції вийшов скорочений переклад цього твору італійською мовою. Паралельно Гваньїні продовжував свій творчий пошук, і 1582 р. у Кракові було видано латиною його книгу «Опис всієї країни, яка підлегла московському цареві», де він піддав гострій критиці тиранію Івана IV. Пізніше основним твором Гваньїні зацікавився видатний польський поет і історик Марцін Пашковський, котрий із згоди автора переклав хроніку польською мовою, додав виклад ряду подій 1574 — 1588 рр., додав деякі власні вірші, як от: вірш «На стародавній клейнод вельможного роду їх мостей панів Мишковських», підписаний лише ініціалами М. П. Сам Гваньїні додав до цього видання дедикації своїм покровителям і, ймовірно, спонсорам, зокрема Зигмунту Мишковському, писані у Кракові 24 жовтня 1611 р. Врешті, у тому ж 1611 р. у краківській друкарні Миколая Лоба побачила світ фундаментальна (під тисячу сторінок) книга «Опис європейської Сарматії», яка мала в собі безліч чудових гравюр, що зображували портрети історичних діячів, легендарних персонажів, батальні сцени, герби й прапори, замальовки міст, карти і т. д. Буквально наступного дня ця книга стала бестселером! Вона швидко розповсюдилася не тільки в Речі Посполитій, в тому числі і в Україні, але й далеко за її межами, насамперед у Московській державі. Вона зберігалася практично у кожній значній бібліотеці, особливо при князівських дворах та монастирях, про що свідчать різноманітні каталоги. І нині лише у Києві зберігається чотири примірники видання 1611 р.: два — у відділі стародруків Центральної наукової бібліотеки НАН України ім. Вернадського¹, а ще два — у Центральному державному істо-

ричному архіві України². З друкованого видання 1611 р. списувалися рукописні копії, робилися переклади різними мовами, в т. ч. й українською. Твір активно використовувався практично всіма найвідомішими українськими літописцями та письменниками-полемістами, наприклад Захарією Копистенським, Сильвестром Косовим, Феодосієм Софоновичем, Пантелеймоном Кохановським, Йоаннієм Галатовським, Григорієм Граб'янкою та ін. У XVIII ст. перші три книги твору, де йшлося про історію Польщі, Литви та Русі (України й Білорусі), були перевидані відомим польським просвітителем Франтішеком Богомольцем (1768), а пізніше — Єжи Туровським (1860). Коли у др. пол. XIX ст. готувався збірник з історії Києва, то серед інших було включено невеликий фрагмент твору Гваньїні в перекладі російською мовою³.

Хроніка Гваньїні регулярно була в центрі уваги істориків у сучасному розумінні цього слова. Вона була добре відома незнаному авторові «Історії русів», М. М. та Д. М. Бантиш-Каменським, російським історикам А. І. Лизлову, В. М. Татишеву тощо, про неї досить часто писали, посилаючися на окремі звістки, історики різних країн. В Україні другої половини XIX ст. із виходом на арену діяльності нової генерації науковців у особі В. Б. Антоновича, М. С. Грушевського, які особливу увагу приділяли документальним джерелам, нарративні пам'ятки (літописи, хроніки тощо), котрі містилися в собі чимало легендарного, відходять на другий план, чимало з них було просто призабуто. До їх числа потрапила і хроніка Гваньїні, тим більше, що в російській історіографії до неї ставилися з підозрою через різку критику Гваньїні терористичного режиму царя Івана IV. Через ці та інші причини твір Гваньїні знову повертає до себе увагу лише в 60-і роки XX ст., уже в радянській історіографії. В Україні на значення пам'ятки першим після тривалої перерви вказав відомий історик М. П. Ковальський⁴. Пізніше один з аспірантів ученого (О. Дячок) і

номовний варіант 1578 р. (ІН-273) і польський переклад трьох перших книг 1768 (ІН-87).

² ЦДІА України у Києві. — Ф. 739. — Оп. І. — № 25; Ф. 257. — Оп. І. — № 127. Див.: Каталог стародруків Центрального державного історичного архіву у м. Києві. К., 1999. — С. 33 — 34.

³ Сборник материалов для исторической топографии Киева и его окрестностей. — К., 1874.

⁴ Ковальський Н. П. Известия по истории и географии Украины XVI века в «Хронике Сарматии Европейской» Александра Гваньини // Некоторые проблемы отечественной историографии и источниковедения. — Днепрпетровск, 1972. — С. 107 — 128.

¹ ЦНБ. — Відділ стародруків. — № ІН-87а; ІН-545. Тут же зберігається примірник італійського перекладу хроніки (ІН-18), лати-

майже одночасно з ним італійський історик Д. Д'Амато захистили кандидатські дисертації, присвячені Гваньїні⁵⁻⁶, причому О. Дячком підготовлена до друку і монографія про Гваньїні. Звернувся до хроніки й о. Орест Купранець у праці «Походження назви «Русь» в «Хроніці Руської землі Олександра Гванінуса з 1611 року» (Рим — Торонто, 1977). В Інституті української археографії та джерелознавства ім. М. Грушевського НАН України, у відділі пам'яток княжої та козацької доби, розпочалася робота по перекладу українською мовою та публікації всієї хроніки Гваньїні. При цьому в основу перекладу було покладено польськомовне видання 1611 р., оскільки воно було останнім авторським, максимально повним і таким, що знайшло найбільшу популярність, особливо в Україні. Нами вже видано переклад чеського фрагменту хроніки⁷, татарську частину (окрема книга хроніки)⁸, здано до друку турецьку і молдавську частини, скандинавський фрагмент. Тут, у журналі «Всесвіт», пропонується увазі читачів найважливіша для українського читача частина твору, присвячена історії та географії Русі-України, що складає окрему (третю) книгу пам'ятки.

Бувши італійцем і переїхавши до Речі Посполитої у 25-річному віці, О. Гваньїні прожив тут більшу частину свого досить довгого життя, знайшов тут другу батьківщину і щиро прагнув їй прислужитися. За його власним визначенням, навіть якби він народився серед давніх римлян, а своє життя присвятив майже незнаній тоді землі на сході Європи, то й у такому випадку він «за цим ніколи б не шкодував». Вражений славним минулим і сучасним тодішньої Речі Посполитої, Гваньїні пророкував велике майбуття слов'янам, а особливо полякам («Коли ж дивлюсь на початок, вчинки і розмноження зацної слов'янської крові, то бачу, як цнота і щастя злучилися задля її вивіщення так, щоб поляки могли не тільки зрівнятися з давніми і велеславними державами, але й випередити їх»). Для примноження цієї слави Гваньїні взявся за перо і подав іноземцям яскраву й дохід-

ливу розповідь про минуле Речі Посполитої, виклавши її на тлі всесвітньої історії. Власне, такий жанр був досить поширений в середньовічній історіографії та історіографії ранньомодерного часу. Досить згадати фундаментальну і чудово ілюстровану німецькомовну космографію (так називали історико-географічні твори) німецького гуманіста Гартманна Шеделя (1493), не менш вражаючу космографію середини XVI ст. Себастьяна Мюнстера, співвітчизника О. Гваньїні — італійця Джованні Ботеро, що видав свій твір на початку XVII ст., та ряд інших. Всі ці твори були поширені і в Україні, але тут переважали хронографи, що брали початок з Візантії; вони склали оригінальний жанр історичної літератури в українській історіографії.

До реалізації свого творчого плану Гваньїні підійшов добре підготовленим. Найбільшим авторитетом для нього звичайно ж була Біблія. Водночас він прекрасно знав античну літературу і часто посилався на класичну спадщину Геродота, Геракліта, Овідія, Вергілія, Тацита, Павсанія, Помпея Трога, Птолемея, Страбона, Сократа та ін. Не гірше він знав середньовічну історіографію, особливо латиномовну (в першу чергу італійську та польську), а текстуальний вплив творів Марціна Кромера, Марціна Бельського, Мацея Меховського, Яна Длугоша, Бернарда Ваповського (Польща), Козьми Празького (Чехія), Сигизмунда Герберштейна (Австрія), Енея Сільвія Пікколоміні (Римського папи Пія II) можна легко помітити. Водночас він використав ряд усних джерел, свідощтв очевидців, власних спостережень, писемних пам'яток, котрі не дійшли до нашого часу. Це забезпечило особливу цінність хроніки як історичного джерела. З величезної кількості джерел Гваньїні зумів вибрати найяскравіші матеріали, творчо їх переробити, згустити інформацію до максимуму. В результаті був написаний гідний подиву історико-літературний твір, який охоплював історію всього світу, але у центрі уваги постійно знаходилися землі, що входили до складу Речі Посполитої або ж межували з нею. Своєрідною була і структура хроніки. Гваньїні поділив свій твір на 10 книг, кожна з яких має свій предмет дослідження, внутрішню завершеність, складає, власне кажучи, твір у творі, але не втрачає зв'язку з іншими книгами. Перша книга відкривалася (це цілком логічно, враховуючи життєвий шлях автора і його соціальне становище) історико-географічним описом власне Польщі; книга друга була присвячена описові такого ж типу Великого князівства Литовського. Третя була

⁵ Дячок О. О. «Хроніка Європейської Сарматії» Олександра Гваньїні як джерело з історії України XV — XVI ст. Автореферат канд. дис. — Дніпропетровськ, 1992.

⁶ Д'Амато Д. Сочинения итальянцев о России конца XV — XVI веков как исторический источник. Автореферат канд. дисс. — М., 1993.

⁷ Мишик Ю. Опис Чехії в «Хроніці» Олександра Гваньїні // Хроніка-2000. К., 1999. — № 25 — 26. — Ч. I. — С. 30 — 42.

⁸ Гваньїні О. «Хроніка про татарську землю». — Запоріжжя, 2000.

присвячена опису Русі-України, частково й Білорусі; четверта — опису татар, під котрими автор розумів взагалі всі тюркські або сусідні з ними кочові народи Євразії. Окремі книги були присвячені Московській державі, Османській імперії (тут давався опис також арабських народів, країн Африки тощо), придунайським і балканським країнам, скандинавським державам і т. д.

Дані про Україну вміщені, насамперед, у третій книзі хроніки, але часом мова йде про неї і у двох попередніх, у татарській, московській, турецькій, молдавській книгах. Книга III складається із трьох частин: у першій розповідається про походження русинів-українців, подана історія Київської Русі (звичайно, дуже стисло), автор торкається головним чином військово-політичних подій, насамперед боротьби наших предків проти навали кочових народів (печенігів, половців, монголо-татар), потім простежує безпосередній зв'язок між Київською Руссю та Україною пізнішого часу. Взагалі і для вітчизняних літописців, наприклад Феодосія Софоновича, і для зарубіжних хроністів було цілком ясною річчю, що Україна та Біла Русь є продовженням Київської Русі, яка домінувала у IX — XIII ст. у Східній Європі. Що стосується московитів, то Гваньїні розглядав їх як окремий народ, відмінний від руського (українців, білорусів), як народ, котрий не може претендувати на спадок Київської Русі у такій значній мірі, як українці. Далі Гваньїні приділяє велику увагу генеалогічним матеріалам, розповідає про українські князівські роди, котрі часом були пов'язані з великими князями київськими.

У другій частині подається історико-географічний опис України та Білорусі, вказуються головні їхні землі та міста, описуються їхні герби, причому тут же наводяться і малюнки останніх. Цей опис є дуже цінним, хоча й не позбавлений неточностей. Так, при описі Волині автор неправомірно вивів назву цієї землі («Волинія») від Волги («Волгинія»), але такого роду помилки й анахронізми були характерними для тогочасної історіографії. Важливим сюжетом даної частини є опис сільськогосподарських робіт на Русі, точність якого підтверджується багатьма етнографічними розвідками.

У третій частині центральне місце відводиться описові запорозьких козаків, особливо діянь Івана Підкови. До козаків Гваньїні ставиться позитивно, навіть з певним пієтетом. Як син Італії, котра тяжко боролася проти агресії Османської імперії, він добре розумів небезпеку для Речі Посполитої, що походила з того ж

джерела, і тому з такою симпатією описував запорозьких козаків, підкреслював, що «мужній козацький народ» завжди був потрібний «у боротьбі проти будь-якого ворога Корони, Литви й Русі, особливо проти турків і татар... Тому ці войовничі юнаки потужно нищать військовий лад поганських бусурманів, за що нехай буде хвала Господу Богу» (с. 39). Він вболівав від недалекоглядної політики Речі Посполитої (натяк на королів Стефана Баторія та Зигмунта III був досить прозорий), яка замість того, щоб підтримати козаків, будувати оборонну лінію із замків та фортець на Низу (це ще у 30-х рр. XVI ст. пропонував на Сеймі знаменитий козацький вождь Остафій Дашкович), воліла «боронитися від татар біля Самбора» (с. 33). Без сумніву, ці мотиви були ширше розвинуті у польському перекладі 1611 р. завдяки М. Пашковському, котрий у своїх віршованих творах постійно пропагував необхідність активної боротьби проти Османської імперії і всілякої підтримки у цій боротьбі запорозького козацтва.

Історичні погляди Гваньїні заслуговують спеціальної розвідки, і тут неможливо зупинитися навіть стисло на всіх головних моментах його концепції. Однак варто кілька слів сказати про стрижневу ідею його твору, яка полягає у т. зв. «сарматській теорії». Її елементи можна знайти в писаннях польських хроністів ще доби середньовіччя, але вона була сформована і стала дуже популярною в історіографії XVI — XVII ст. До її розвитку спричинилися насамперед Мацей Меховський, Мацей Стрийковський і, звичайно ж, Гваньїні, про що свідчить уже сама назва його основного твору. Суть даної концепції полягала у тому, що слов'яни, насамперед поляки, оголошувалися потомками сарматів — іраномовного народу, який прикочував зі сходу в Північне Причорномор'я і витіснив звідти споріднених їм скіфів (III — II ст. до н. е.). Оскільки в тогочасній історіографії не було чіткого і правильного уявлення про походження європейських народів, творці «сарматської теорії» залучали до предків слов'ян скірів, готів та ін. народи й племена, котрі не мали до слов'ян жодного відношення. «Сарматська теорія» була новим словом у тогочасній європейській історіографії і відіграла потужну ідеологічну роль у посиленні патріотизму слов'янських народів, зростанні їхньої національної самосвідомості. Хоча слов'яни, в т. ч. й русини-українці, у Гваньїні та його однодумців і так були дуже древнім народом, бо походили від Яфета, сина Ноя, що підкріплювалося авторитетом Біблії, однак у вико-

ристаних ними джерелах явно бракувало даних про активну роль слов'ян в історії у ранньосивілізаційні часи. «Сарматська теорія» давала можливість ліквідувати цю прогалину і автоматично робила слов'ян не просто сучасниками і супротивниками Давньоримської імперії, але її переможцями (варто вказати на епізод з Одоакром, що завоював Давньоримську імперію і ліквідував її, причому він оголошувався слов'янином). Для поляків таке трактування історії мало певною мірою і антинімецьке спрямування, оскільки формальною спадкоємицею Давньоримської імперії була «Священна Римська імперія» (тобто Австрійська), з якою у Речі Посполитої не завжди були безхмарні відносини (можна згадати перемогу прихильників майбутнього короля Зигмунта II над австрійським претендентом на корону Речі Посполитої ерцгерцогом Максиміліаном Габсбургом під Бичиною у 1587 р.). Ці ідеї Гваньїні та його однодумців були із сатисфакцією сприйняті українськими літописцями, і під пером Феодосія Софоновича у його центральному в українській історіографії історичному творі «Кройніки» (1672 — 1673 рр.) Одоакр уже оголошується «руським князем»⁹. Додамо, що в слід за М. Стрийковським Софонович із захватом розповідав про героїзм слов'ян, котрим навіть Александр Македонський дав «привілей на пергаменті золотом писаний» за їхні славні діла, котрих боявся навіть сам римський імператор Август. Таким чином, «сарматська теорія», до розвитку якої спричинився значною мірою Гваньїні, стала могутнім джерелом формування історичної та національної свідомості українців у XVI — XVIII ст.

⁹ Софонович Ф. Хроніка з літописців стародавніх. — К., 1992. — С. 29 — 30.

Хоча у світі здобувків історичної науки XIX — XX ст. «сарматська теорія» була визнана застарілою і сповненою анахронізмів, однак не можна заперечувати її ідеологічної ролі як своєрідного історичного міфу ряду слов'янських держав і народів.

Твір Гваньїні, насамперед його українська частина, важливий для нас не тільки як пам'ятник ідеології, як джерело, що давало уявлення зарубіжним народам про Україну та її минуле, як визначна літературна праця. Хоча він є компілятивним за своєю природою, однак у ньому знаходимо чимало оригінальних фактів з історії України. В їх основі лежать враження самого Гваньїні, котрий чимало подорожував і бачив у Речі Посполитій, свідчення очевидців, врешті писемні джерела, що не дійшли до нашого часу. Досить вказати на описи Львова і Запоріжжя, характеристику господарських занять українських і білоруських селян тощо. Можна вказати і на окремі цінні деталі, як от свідчення про вірменських купців, котрі, торгуючи, їздили «до Кафи, до Константинополя, до Александрії, до Єгипту, до Каїра і аж до Індії» (с. 14). Звичайно, не обійшлося без помилок, анахронізмів, неточностей, але ж не існує бездоганих історичних творів, та ще й коли йдеться про таку об'ємну й багатопланову пам'ятку, писану близько 400 років тому.

При всіх недоліках, які легко пояснюються рівнем розвитку тогочасної історичної науки, хроніка Гваньїні і особливо її третя книга не втратили свого значення й сьогодні і з великим інтересом читаються не тільки спеціалістами, але й широким колом тих, кому не байдужа історія України.